

การสร้าง “พระราชชายาเจ้าดารารัศมี” ให้เป็นบุคคลสำคัญ ในประวัติศาสตร์ ทศวรรษ 2500 ปัจจุบัน¹

The Construction of “Phrarajjaya Chao Dararasmi” As a Historical Figure from the 1900s to the Present

จิรัชชาติ สันตะยศ²
Chirachat Santayot

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความเปลี่ยนแปลงในการสร้าง “พระราชชายาเจ้าดารารัศมี” ให้เป็น “บุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์” ตั้งแต่ทศวรรษ 2500 จนถึงปัจจุบัน ซึ่งมีความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งกับการจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ระหว่าง “ท้องถิ่น” (ล้านนา) กับ “ชาติไทย” และมีผลต่อพระสถานะภาพและพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์แห่งชาติไทยตลอดจนต่อสถานะภาพและพื้นที่ทางสังคมของเจ้านายฝ่ายเหนือด้วย

การที่บุคคลหนึ่งถูกสร้างให้เป็น “บุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์” นั้น ย่อมมีความหมายทางการเมืองแฝงอยู่ด้วยเสมอ เพราะว่า “ความทรงจำ” ที่ประวัติศาสตร์สร้างขึ้นมา มีผลต่อการจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจในสังคม การเมืองที่เป็นเจ้าของ “ความทรงจำ” นั้นๆ การศึกษาเรื่อง “การสร้าง ‘พระราชชายาเจ้าดารารัศมี’ ให้เป็นบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์” จึงมิใช่การค้นหาความจริงเกี่ยวกับชีวประวัติของบุคคล หากแต่เป็นการศึกษาถึงการสถาปนาโมทัศน์ทางการเมืองที่เกี่ยวข้องกับการจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่าง “ชาติไทย” กับ “ท้องถิ่น” และความสัมพันธ์เชิงอำนาจภายใน “ท้องถิ่น” และภายใน “ชาติไทย” ซึ่งปรากฏอย่างชัดเจนในการสร้างความทรงจำเกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีโดยหลายฝ่ายนับตั้งแต่ทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา โดยแต่ละฝ่ายได้สร้าง “โครงเรื่อง” และเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีในฐานะบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ท้องถิ่น และ/หรือประวัติศาสตร์ชาติไทย ภายใต้โครงเรื่องหลักและโครงเรื่องย่อยที่แตกต่างหลากหลาย และนำเสนอในรูปแบบต่าง ๆ เช่น งานเขียนทางประวัติศาสตร์ งานเขียนเชิงสารคดี อนุสาวรีย์ พิพิธภัณฑสถาน พิพิธภัณฑ์ แสตมป์ ฯลฯ ทำให้ “โครงเรื่อง” มีความลื่นไหล ผันแปรไปตามบริบททางสังคมของผู้สร้าง “โครงเรื่อง” เหล่านั้น อย่างไรก็ตาม มีโครงเรื่องบางโครงเรื่องที่ได้รับการสืบทอดอย่างเข้มข้น จนสร้างความทรงจำกระแสหลักเกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีขึ้นมา นั่นคือโครงเรื่องที่มาจากอุดมการณ์ “ราชาชาตินิยม” แบบที่เห็นว่าท้องถิ่นเป็นส่วนหนึ่งที่มีคุณค่าและนำภาคภูมิใจของชาติไทย โดยที่ความรักและความผูกพันระหว่างพระราชชายาเจ้าดารารัศมีกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้กลายเป็น “สายใยรักสองแผ่นดิน” ที่ช่วยประสานล้านนาเข้ากับชาติไทยอย่างมั่นคงตลอดมา

ในขณะที่ความทรงจำกระแสหลักดังกล่าวข้างต้นได้รับการผลิตซ้ำจนมีอิทธิพลอย่างมากในสังคม และยังผันแปรไปเป็น “ลัทธิพระราชชายาฯ” ด้วยนั้น เรื่องราวเกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีที่มีโครงเรื่องแบบ “ท้องถิ่นนิยมที่ต่อต้านชาตินิยม” กลับไม่ได้รับการสืบทอดแต่อย่างใด ขณะเดียวกันความขัดแย้งในยุคปฏิรูปประเทศ

¹ปรับปรุงจากวิทยานิพนธ์ของผู้เขียนเรื่อง “การสร้าง “พระราชชายาเจ้าดารารัศมี” ให้เป็นบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ ทศวรรษ 2500 – ปัจจุบัน.

²นักศึกษาระดับปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

การถูกเหยียดหยามทางชาติพันธุ์ และความขมขื่นต่าง ๆ ล้วนได้รับการให้ความหมายหรือการอธิบายใหม่เพื่อให้สังคมได้รับรู้และยอมรับว่า “ท้องถิ่น” เต็มใจรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของ “ชาติไทย” และได้รับผลดีอย่างมากจากการมี “สายใยรักสองแผ่นดิน” ดังนั้น “ท้องถิ่น” จึงควรจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์แห่ง “ชาติไทย” อย่างสูงสุดและร่วมสร้างสรรค์ความเจริญแก่ท้องถิ่นเพื่อความเจริญรุ่งเรืองของ “ชาติไทย” โดยรวมตลอดไป

การทำความเข้าใจ “การสร้าง ‘พระราชชายาเจ้าดารารัศมี’ ให้เป็นบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ ทศวรรษ 2500 – ปัจจุบัน” จึงช่วยให้เข้าใจ “รัฐไทย” “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” อย่างลึกซึ้งและซับซ้อนขึ้น รวมทั้งทำให้เข้าใจงานเขียนประวัติศาสตร์ชาติและประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเรื่องอื่นๆ ซึ่งให้พื้นที่ทางสังคมหรือให้สิทธิและอำนาจแก่คนกลุ่มต่างๆ ในท้องถิ่นและในชาติแตกต่างกันออกไป นอกจากนี้ยังช่วยเสริมสร้างวิจรรณญาณให้แก่คนไทยและช่วยให้คนไทยเป็นอิสระจากกระบวนทัศน์ครอบงำอีกโสดหนึ่งด้วย

คำสำคัญ : 1. เจ้าดารารัศมี พระราชชายาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.

Abstract

This article aims to study the dynamics of “The Construction of ‘Phrarajjaya Chao Dararasmi’ as a Historical Figure from the 1900s to the Present.” This is closely related to the power relations between the “local” (Lanna) and the “Thai nation,” which affected the status as well as authority of the King of Thailand and the social rank of the northern noble families.

Construction of a historical figure always comes hand-in-hand with a political meaning hidden in its agenda because “collective memory” derived from historical knowledge is the basic cause of power relations in political society. Hence the study about the construction of ‘Phrarajjaya Chao Dararasmi’ as a historical figure is not a dry search for truth or facts of an individual biography. It is rather research about the foundation of political perception related to power relations between the “Thai nation” and the “local”, as well as the actual power relationships among the locals and the nation itself. Those are dramatically afforded in the diversity of the Construction of Phrarajjaya Chao Dararasmi as a heroine in local history and/or Thai history in different mainplots and subplots; these can be seen in the emergence of historical writings, documentaries, statues, rituals, stamp collections and so on. A variety of representatives and mediums make “the plot” liquidized according to the social contexts to which the writers belong. However, there are some plots which abided so unceasingly that they become the main stream of remembrance about Phrarajjaya Chao Dararasmi. This study asserts that these plots are based on a certain concept of “royal nationalism.” In this concept, it is believed that the locals are a contented part of Thailand as a whole. The plots reveal the love and relationship between Phrarajjaya Chao Dararasmi and King Chulalongkorn, the “Love beyond two boundaries” which efficiently helps to reconcile Lanna into the integrated part of the Thai nation.

While the main-stream impressions are repeatedly reproduced in society, and even developed into “Phrarajjayaism,” the ‘plot’ containing ‘antipatriotic localization’ is neglected. It seems to have been conflicted in the reformation era. The discrimination and other bitterness in local history are left behind in the backstage of the romantic drama called “Love beyond two boundaries”; this romantic drama functioned to create the perception in society that the “local” was glad to degenerate herself to become

part of the nation-state and acquired gratifying priority from the “Love beyond two boundaries” itself. Accordingly, the idea that the “local” ought to be immensely loyal towards the King of Siam then creates growth to the “local”, as obligation, to make the Thai nation ever more glorious.

Understanding “The Construction of ‘Phrarajjaya Chao Dararasmi’ as a Historical Figure from the 1900s to the Present” will help one to consider the Thai nation, the Thai state, and “being Thai” in a more complicated way. Moreover, how other national history and local history provide the social space, right and authority to various groups of people in local and state society will be also engaged. In another stage of the comprehension, this thesis could engender insight for the Thais and free people from the draconian dominance paradigm of the past.

Keyword: 1. Chao Dararasmi, Phrarajjaya, consort of Chulalongkorn, King of Siam.

การที่บุคคลหนึ่งถูกทำให้เป็น “บุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์” มิได้หมายความว่าเพียงว่าบุคคลนั้นจะอยู่ในความทรงจำของผู้คนโดยปราศจากความหมายทางการเมืองใดๆ เพราะ “ความทรงจำ” ที่ประวัติศาสตร์สร้างขึ้นมานั้น มีผลต่อการจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจในสังคมการเมืองที่เป็นเจ้าของ “ความทรงจำ” นั้นๆ เสมอ

พระราชชายาเจ้าดารารัศมี เป็นพระธิดาของพระเจ้าอินทวิชยานนท์เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ลำดับที่ 7 (พ.ศ. 2416-2439) ทรงได้รับการถวายตัวเป็นพระราชชายาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน พ.ศ. 2429 เมื่อมีพระชนมายุได้ 13 พรรษาเศษ พระองค์ทรงมีพระราชธิดาเพียงพระองค์เดียว คือ พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าหญิงวิมลนาคนพิสี ซึ่งสิ้นพระชนม์ตั้งแต่มีพระชันษาได้ 3 พรรษาเศษ หลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้วพระราชชายาเจ้าดารารัศมียังคงประทับอยู่ในพระราชฐานชั้นในจนถึง พ.ศ. 2457 จึงเสด็จกลับมาประทับ ณ เมืองเชียงใหม่ พระองค์สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. 2476 เมื่อมีพระชนมายุได้ 60 พรรษา

แม้จะทรงเป็นพระธิดาเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่และเป็นพระราชชายาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และทรงมีบทบาทในด้านต่างๆ เช่น ทรงอุปถัมภ์บำรุงพุทธศาสนา ทรงประทานที่ดินแก่รัฐบาลและสาธารณะ ทรงอุปถัมภ์การศึกษาและการศิลปวัฒนธรรม เป็นต้น แต่ก่อนหน้าทศวรรษ 2490 พระราชชายาเจ้าดารารัศมีมิได้ถูกสร้างให้ทรงมีพระสถานะเป็น “บุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์” แต่อย่างใด การมีพระสถานะเป็น “บุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์” ของพระองค์ เป็นเรื่องที่ได้รับการ “สร้าง” (constructed) ขึ้นอย่างจริงจังในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา และตลอดระยะเวลาครึ่งศตวรรษที่ผ่านมา เมื่อพิจารณาจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ต่างๆ เช่น งานเขียนเกี่ยวกับพระประวัติ หนังสือและบทความเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ท้องถิ่นและประวัติศาสตร์ไทย การสร้างอนุสาวรีย์ การสร้างพิพิธภัณฑสถานพระราชชายาเจ้าดารารัศมี (พระ

ตำหนักดารารัศมี) หนังสือที่ระลึก ของที่ระลึก และพิธีกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับพระองค์ ฯลฯ ก็จะได้เห็นว่าพระสถานะของพระองค์ในฐานะ “บุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์” มิได้หยุดนิ่งคงที่ หากแต่ได้ผันแปรไปตามบริบททางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ซึ่งทำให้ความหมายของ “พระราชชายาเจ้าดารารัศมี” ในฐานะ “บุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์” มีความเปลี่ยนแปลงอย่างน่าสนใจ

บทความเรื่อง “การสร้าง ‘พระราชชายาเจ้าดารารัศมี’ ให้เป็นบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ ทศวรรษ 2500 – ปัจจุบัน” นี้ พบว่า เรื่องราวที่เกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีซึ่งปรากฏต่อสังคมในรูปลักษณะต่างๆ เช่น งานเขียนพระประวัติ งานเขียนทางประวัติศาสตร์ อนุสาวรีย์ พิพิธภัณฑสถาน พิธีกรรม เพลง ฯลฯ นั้น ได้สร้างความทรงจำเกี่ยวกับพระองค์ในฐานะบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ที่มีผลอย่างต่อเนื่องเป็นอย่างมาก

ก่อนหน้าทศวรรษ 2500 การสร้างเรื่องราวเกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ยังมิได้มุ่งทำให้พระองค์ทรงเป็น “บุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์” ไม่ว่าจะเป็ประวัติศาสตร์ “ชาติไทย” หรือประวัติศาสตร์ “ท้องถิ่น” จนกระทั่งในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา จึงมีความพยายามที่จะทำให้พระองค์ทรงเป็น “บุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์” ซึ่งหมายถึงการทำให้คนทั่วไปรับรู้และมีความทรงจำร่วมกันว่า พระราชชายาเจ้าดารารัศมี ทรงมีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งต่อความมั่นคงและความเจริญก้าวหน้าของ “ชาติไทย” และ/หรือ “ท้องถิ่น” (เชียงใหม่และ/หรือล้านนา) นับตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา

ในสมัยรัชกาลที่ 5 พระสถานะของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีนั้น ขึ้นอยู่กับบริบททางการเมืองในล้านนาและความสัมพันธ์ระหว่างล้านนากับสยาม ดังนั้นจึงจำเป็นต้องเข้าใจบริบทดังกล่าวอย่างชัดเจนจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ปรากฏว่า ก่อนหน้าที่จะมีการถวายตัว “เจ้าดารารัศมี” ประมาณสามทศวรรษ เชียงใหม่ได้กลายเป็นเมืองใหญ่ที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจและการเมืองมากขึ้น และ

เจ้าผู้ครองนครหรือเจ้าหลวงเชียงใหม่ในเวลานั้นคือ พระเจ้ากาวิโรรสสุริวงค์ก็มีอำนาจมาก จนได้ชื่อว่า “เจ้าชีวิตอ้าว” เพราะในช่วงเวลาดังกล่าวกรุงเทพฯ ยังมีอำนาจไม่มากพอที่จะเข้ามาถือครองผลประโยชน์ในเมืองเชียงใหม่โดยตรง ดังที่ปรากฏในบันทึกของ มิซซันนารี คือศาสตราจารย์เดเนียล แมคคิกลวารี กล่าวว่า “...พระเจ้ากาวิโรส ทรงเป็น “เจ้าชีวิต” อย่างแท้จริง ทรงเป็นเจ้าแผ่นดินที่มีอำนาจสูงสุดทั้งศาสนา และการเมือง พระองค์ทรงไม่มีคู่แข่งหรือข้อขัดแย้งใด ๆ... ในราชอาณาจักรของพระองค์นั้น พระองค์สามารถกำจัด หรือบีบบังคับให้บรรดาผู้ที่เป็นปฏิปักษ์ยอมจำนนได้ แม้แต่ในราชสำนักสยามยังเกิดความกลัวที่จะเข้าไปก้าวก่ายกิจการภายในของพระองค์...” (แมคคิกลวารี 2544 : 244-245) ในขณะที่ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของเมืองเชียงใหม่ขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะผลประโยชน์จากป่าไม้และการค้า ทำให้อำนาจและเกียรติยศของเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่สูงขึ้นมาก อย่างไรก็ตาม ในสมัยต่อมาคือ สมัยของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ซึ่งเป็นพระบิดาของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีนั้น อำนาจของเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่กลับลดลง เนื่องจากพระองค์ขึ้นครองเมืองเชียงใหม่ท่ามกลางการแย่งชิงอำนาจกับเจ้านายพระองค์อื่น และสามารถดำรงตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ได้ก็ด้วยการสนับสนุนโดยตรงจากพระมหากษัตริย์แห่งสยาม ซึ่งในเวลานั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มประสบความสำเร็จในการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง ทำให้กรุงเทพฯ มีอำนาจเหนือเชียงใหม่มากขึ้นเป็นลำดับ นอกจากนี้ฐานอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจส่วนหนึ่งของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ยังมาจากพระชายาของพระองค์ คือแม่เจ้าทิพเกสร ซึ่งเป็นพระมารดาของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ดังที่ปรากฏในบันทึกของศาสตราจารย์เดเนียล แมคคิกลวารีว่า “...อิทธิพลของสตรีในทางวิเทศาปัตย์ต่างๆ จึงเพิ่มทวีขึ้นมากมายตั้งแต่ครั้งเจ้าหลวงองค์ก่อน(พระเจ้ากาวิโรส)ยังทรงครองราชย์อยู่ ทั้งนี้เนื่องจากพระองค์ไม่มีพระโอรส จึงเป็นธรรมดาอยู่เอง ที่พระธิดา

กลายเป็นผู้มีอำนาจและได้รับการฝึกฝนให้เข้าใจถึงงานต่างๆ ของรัฐด้วย โดยกำเนิดแล้ว พระนางมียศสูงกว่าพระสวามี...ฐานะของพระนางจึงจำเป็นต้องการคานอำนาจกับองค์อุปราช...” (แมคคิกลวารี 2544 : 163-164) และจากบันทึกของคาร์ล บ็อคกล่าวว่า “...เจ้าหลวงถูกครอบงำโดยพระชายาผู้ที่ดูเหมือนจะเป็นคนที่มีจิตใจเข้มแข็งทดแทนความอ่อนแอของพระองค์...” (Bock 1985 : 226) แต่พระชายาก็กินพระชนม์ตั้งแต่เจ้าดารารัศมีทรงเยาว์พระชันษา ดังนั้นพระเจ้าอินทวิชยานนท์ จึงมีอำนาจต่อรองกับกรุงเทพฯ ก่อนข้างน้อยมาตั้งแต่ต้น การถวายพระธิดา “เจ้าดารารัศมี” จึงเป็นส่วนหนึ่งของการเชื่อมความสัมพันธ์กับกรุงเทพฯ เพื่อให้ตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ของพระเจ้าอินทวิชยานนท์มีความมั่นคงมากขึ้น โดยได้รับการรับรองและการค้าประกันจากกรุงเทพฯ อย่างเต็มที่

ในบริบทของทศวรรษ 2420 – 2430 ซึ่งสถานการณ์ทางการเมืองในเชียงใหม่มีความขัดแย้งสูงและกรุงเทพฯ ขยายอำนาจมายังเชียงใหม่เข้มข้นตามลำดับนั้น สถานภาพและอำนาจของเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ขึ้นอยู่กับกรยอมรับของบุคคลหลายฝ่าย เช่น เจ้านายและข้าราชการจากส่วนกลาง พ่อค้าคนจีน พ่อค้าชาวอังกฤษ มิซซันนารีอเมริกัน ตลอดจนเจ้านายล้านนาที่กำลังขัดแย้งกัน ปรากฏว่า พระเจ้าอินทวิชยานนท์ได้พยายามทำให้คนทุกฝ่ายรับรู้เกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีกับพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าหญิงวิมลนาคนพิสี ในแง่มุมที่จะช่วยยืนยันถึงความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างพระเจ้าอินทวิชยานนท์กับพระมหากษัตริย์แห่งประเทศสยาม เพราะจะช่วยรักษาพระสถานภาพของเจ้าหลวงเชียงใหม่มิให้ตกต่ำจนเกินไป เพราะคนกลุ่มต่างๆ ดังกล่าวข้างต้นล้วนแต่ตระหนักในความสำคัญขอพระมหากษัตริย์แห่งสยามเป็นอย่างดี หากพระเจ้าอินทวิชยานนท์มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คนเหล่านี้โดยเฉพาะอย่างยิ่งเจ้านายและข้าราชการจากส่วนกลางก็จะยังคง

แสดงความยกย่องและไม่กล้าดูถูกเหยียดหยาม หรือไม่กล้าที่จะกดขี่เอารัดเอาเปรียบเจ้าผู้ครองนคร เชียงใหม่มากเกินไป

จะเห็นได้ว่า พระเจ้าอินทวิชยานนท์นั้น ได้พยายามแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดระหว่างพระองค์กับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยวิธีการต่างๆ เช่น เมื่อครั้ง “เจ้าจอมมารดาเจ้าดารารัศมี” ทรงประสูติพระราชธิดา เจ้าหลวงเชียงใหม่ก็ได้จัดส่งช่างสร้างทองคำไปถวายแก่พระนัดดา (คันทน์วี วีระศิลป์ชัย 2543 : 310) รวมทั้งได้จัดขบวนแห่รับพระรูปฉายพระเจ้าหลานเธอและมีพิธีเฉลิมฉลองอย่างใหญ่โตในเมือง เชียงใหม่ เป็นต้น ขณะเดียวกันพระเจ้าอินทวิชยานนท์ ก็พยายามที่เสริมสร้างพระเกียรติยศของเจ้าดารารัศมีให้สูงส่งที่สุด ซึ่งหมายถึงการเสริมสร้างและรักษาพระเกียรติยศของพระบิดาและพระญาติวงศ์ คือพระเจ้าเชียงใหม่และเจ้านายล้านนาให้อยู่ในสถานะสูงในสายตาของเจ้านายและข้าราชการกรุงเทพฯ ไปพร้อมกัน อันจะส่งผลให้พระเจ้าอินทวิชยานนท์ มีอำนาจต่อรองในเรื่องต่างๆ กับกรุงเทพฯ มากพอสมควร เช่น หลังจากพระราชชายาเจ้าดารารัศมีเข้าถวายตัวแล้ว พระเจ้าอินทวิชยานนท์ได้ลงทุนก่อสร้างพระตำหนักก่ออิฐฉาบปูน 3 ชั้น แบบสถาปัตยกรรมตะวันตกในพระราชฐานชั้นใน เพื่อเป็นที่ประทับส่วนพระองค์ของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี เป็นต้น อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าพระเจ้าอินทวิชยานนท์ จะได้พยายามดำเนินการต่างๆ เพื่อรักษาอำนาจและเกียรติยศไว้มากเพียงใดก็ตาม แต่ในที่สุดการปฏิรูปการปกครองก็ได้ทำให้อำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองของพระเจ้าเชียงใหม่และเจ้านายล้านนาตกต่ำลงไปเป็นอันมาก อีกทั้งพระราชชายาเจ้าดารารัศมีก็ประทับอยู่ในพระราชฐานชั้นใน โดยได้รับความกตสันต่าง ๆ นานา โดยที่พระราชธิดาก็มีพระยศเพียงพระองค์เจ้า เท่ากันกับพระราชโอรสหรือพระราชธิดาที่เกิดจากเจ้าจอมมารดาที่เป็นสามัญชนทั้งปวง

หลังจากสมัยพระเจ้าอินทวิชยานนท์แล้ว กรุงเทพฯ ยังมีอำนาจทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมเหนือล้านนามากขึ้น การสร้างความทรงจำ

เกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีโดยฝ่ายต่างๆ ในช่วงนี้ ยังคงเน้นพระเกียรติยศของพระองค์ในฐานะพระมเหสีของพระมหากษัตริย์กรุงเทพฯ และในฐานะพระราชมารดาของพระธิดาที่เกิดแต่พระมหากษัตริย์สยาม ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อให้เกิดการยอมรับกระบวนการรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง และ/หรือเป็นการยืนยันในเกียรติยศของเจ้านายท้องถิ่น ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้อำนาจจนถึงทศวรรษ 2490 ยังไม่ได้เกิดการสร้างความทรงจำเกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ในฐานะที่ทรงเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในประวัติศาสตร์ แต่อย่างไรก็ตาม จะเห็นได้จาก “เรื่องเล่า” เกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีที่หลายฝ่ายสร้างขึ้น

“ส่วนกลาง” ได้สร้างเรื่องเล่าเกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีมาตั้งแต่ พ.ศ. 2427 ซึ่งปรากฏเอกสารที่กล่าวถึงพระราชชายาเจ้าดารารัศมีเป็นครั้งแรก คือ “จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน” ในรัชกาลที่ 5 กล่าวว่า “...หนังสือพระยาราชสัมภารากร ทูลเกล้าฯ ถวายว่าด้วย พระเจ้าเชียงใหม่ปรึกษาด้วยเรื่องจะโกนจุก เจ้าดารา บุตรหญิงและว่าพระเจ้าเชียงใหม่จะให้เจ้าราชภาดิไนยคุณเครื่องยศ เจ้าอุปราชลงมาส่งกรุงเทพฯ ได้เตือนให้จัดเงินพระคลังข้างที่ ให้คุณลงมาพร้อมกัน พระเจ้าเชียงใหม่รับแล้ว...” และ “...มีพระราชหัตถ์ถึงพระยาราชสัมภารากร เรื่องพระเจ้าเชียงใหม่จะโกนจุกบุตรนั้น พระราชทานคุ่มหูเพชรไปทำขวัญ และให้บอกข้าราชการธรรมเนียมทางราชการไม่มี นี่เป็นการไปเวด กับที่พูดหน่วงเหนี่ยวว่าเกรงจะทำเทียมกรุงเทพฯ นั่นคืออยู่ แต่การโกนจุกไม่สำคัญอันใด ซึ่งผ่อนผันไปนั้นชอบแล้ว...” (พูนพิสมัย ดิศกุล 2529 : 11) โดยนำเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับพระองค์ภายใต้มโนทัศน์ที่ว่า การเข้าถวายตัวเป็นเสมือน “ธรรมเนียม” ของหัวเมืองประเทศราชที่จะต้องปฏิบัติ และทางกรุงเทพฯ ก็ได้จัดการต้อนรับตามธรรมเนียมเช่นกัน ดังที่เอกสารจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในรัชกาลที่ 5 กล่าวถึงการเข้าถวายตัวรับราชการฝ่ายในของเจ้าดารารัศมี เพียงว่า “...วันนี้เจ้าดารารัศมี ธิดาพระเจ้านครเชียงใหม่ เข้ามาอยู่ภายในพระบรมมหาราชวัง พระเจ้านครเชียงใหม่

ถวาย โปรดให้เรือหลวงไปรับ...” (จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน 2429) เหตุที่ทำให้เรื่องราวของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีมิได้เป็นที่รับรู้ในฐานะบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ และมีได้รับการกล่าวขานถึงมากนัก แม้ว่าพระองค์จะทรงมีพระกรณียกิจต่างๆมากมาย เป็นเพราะว่างานเขียนทางประวัติศาสตร์ในเวลานั้นเน้นแต่พระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ในอดีต ส่วนงานเขียนอื่นๆ ก็มักจะเน้นแต่บทบาทของผู้ชายในพื้นที่ทางสังคม (social space) หรือพื้นที่สาธารณะ (public space) ส่วนผู้หญิงจะถูกรับรู้ว่ามีบทบาทหรือทำหน้าที่เฉพาะในครัวเรือน (domestic sphere) เรื่องราวเกี่ยวกับชีวิตของผู้หญิงจึงมักปรากฏเฉพาะในหนังสือที่ระลึกเนื่องในงานศพ ซึ่งชีวประวัติของผู้หญิงแต่ละคนจะถูกเขียนขึ้นภายใต้ “โครงเรื่อง” เดียวกัน ซึ่งโครงเรื่องดังกล่าวนี้จะทำหน้าที่ประกอบสร้างอัตลักษณ์ของผู้หญิง ให้ผู้หญิงรับรู้ตนเองในฐานะของภรรยาและมารดาที่ดี เว้นแต่ “วีรสตรี” ที่เชื่อกันว่ามีบทบาทในการต่อสู้เพื่อเอกราชของชาติโดยตรง เช่น สมเด็จพระศรีสุริเยศยศจักรพรรดินีที่ท้าวเทพกษัตรีและท้าวศรีสุนทร เท่านั้น ที่จะถูกทำให้กลายเป็นบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ แต่ก็จะสังเกตเห็นได้ว่า “วีรสตรี” แต่ละท่านมิได้กระทำหน้าที่ต่อ “ชาติไทย” ในนามของตนเอง หากแต่เป็นการทำหน้าที่ที่แทนสามีในฐานะของภรรยาที่ดีทั้งสิ้น

ในช่วงที่ยังทรงดำรงพระชนม์อยู่นั้น พระราชชายาเจ้าดารารัศมีมิได้ทรงเป็นบุคคลที่มีความสำคัญต่อสยามมากนัก การที่คนในส่วนกลางเริ่มให้ความสำคัญต่อพระราชชายาเจ้าดารารัศมีในทำนองยกย่องชื่นชมนั้น เกิดขึ้นภายหลังจากที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีสิ้นพระชนม์ไปแล้ว คือตั้งแต่ พ.ศ. 2476 เป็นต้นมา ในช่วงก่อนหน้านั้นไม่ปรากฏหลักฐานว่าในส่วนกลางมีข้อเขียนหรือคำกล่าวในเชิงยกย่องสรรเสริญพระราชชายาเจ้าดารารัศมีแต่อย่างใด กระทั่งตามก่อนหน้าทศวรรษ 2500 งานเขียนของบุคคลในส่วนกลางก็เพียงแต่ยกย่องพระคุณสมบัติส่วนพระองค์บางประการเท่านั้น ยังมีได้ยกย่องพระองค์ในฐานะบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์แต่อย่าง

ใด และอาจกล่าวได้ว่าช่วงเวลาที่ยังทรงประสูติพระราชธิดานั้น มีการรับรู้เกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีในฐานะพระมารดาของพระราชธิดาของพระมหากษัตริย์ที่กรุงเทพฯ ซึ่งเป็นการยืนยันให้คนทุกกลุ่มในเชียงใหม่และล้านนาได้รับรู้กันทั่วไปว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดปราน และพระราชทานความเมตตาแก่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีมากที่เดิวยกทั้งพระราชชายาเจ้าดารารัศมีมิได้ประทับอยู่ในกรุงเทพฯ อย่างคนที่ปราศจากความหมายแต่อย่างใด อัตลักษณ์และความทรงจำเกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีดังกล่าวนี้ นอกจากจะช่วยเชิดชูพระเกียรติยศของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีและศักดิ์ศรีของเมืองเชียงใหม่แล้วยังเป็นประโยชน์ต่อเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ในการยืนยันถึงความสัมพันธ์พิเศษระหว่างเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่กับพระมหากษัตริย์แห่งกรุงเทพฯ ได้เป็นอย่างดี

เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า ตั้งแต่ทศวรรษ 2490 เป็นต้นมา ในเชียงใหม่ได้เกิดความคิด “ท้องถิ่นนิยม” ขึ้นแล้ว ทั้งแบบที่เห็นว่าท้องถิ่นเป็นส่วนหนึ่งของ “ชาติไทย” ที่อยู่ภายใต้การปกครองของรัฐบาลกรุงเทพฯ และแบบที่ต่อต้าน “ชาติไทย” แต่อย่างไรก็ตาม เรื่องราวเกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีที่ปรากฏในช่วงทศวรรษ 2490 ก็ยังคงเน้นไปที่การเป็นเจ้านายสำคัญของราชตระกูลฝ่ายเหนือ ยังมีได้กล่าวถึงพระองค์ในฐานะบุคคลที่มีบทบาทสำคัญในประวัติศาสตร์ท้องถิ่น หรือมีบทบาทสำคัญในการทำให้ท้องถิ่นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับส่วนกลาง ดังนั้น ความทรงจำเกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีจึงยังคงเป็นเรื่องของบุคคลในสายตระกูลหนึ่ง ซึ่งแม้ว่าจะเป็นบุคคลสำคัญในฐานะที่ทรงมีพระสถานภาพและพระเกียรติยศสูง แต่ก็มิได้มีบทบาทสำคัญใน “ประวัติศาสตร์ชาติไทย” และ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” แต่อย่างใด ขณะเดียวกันเรื่องราวต่างๆ เกี่ยวกับพระองค์ก็เป็นที่รับรู้เฉพาะในกลุ่มคนที่ใกล้ชิดและกลุ่มคนที่อ่านออกเขียนได้จำนวนหนึ่งเท่านั้น

จนกระทั่งในช่วงทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ซึ่งอุดมการณ์ “ราชาชาตินิยม” มีพลังสูงขึ้นมา เรื่อง

“พระราชชายาเจ้าดารารัศมี” จึงถูกนำเสนอโดยปัญญาชนของส่วนกลาง ภายใต้อุดมการณ์ราชาชาตินิยมและมโนทัศน์ “ชาติไทย” ที่เห็นว่า “ล้านนา” หรือ “ล้านนา” เป็นส่วนหนึ่งของ “ชาติไทย” เรื่องราวเกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีจึงได้รับการนำเสนอใหม่ในฐานะที่ทรงเป็น “คนไทย” ที่ทรงทำคุณประโยชน์อย่างไพศาลแก่ “ชาติไทย” และมีความจงรักภักดีอย่างสูงสุดต่อพระมหากษัตริย์ไทย ภายใต้โครงเรื่องหลักเช่นนี้ มีการนำเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับพระองค์ใน “โครงเรื่องย่อย” ด้วยว่า แม้ว่าในเวลาที่พระองค์ทรงประทับอยู่ในพระราชฐานฝ่ายในที่ กรุงเทพมหานคร พระองค์จะทรงประสบกับปัญหาต่างๆ อย่างมากมาย เช่น “...การกระทำกลั่นแกล้ง หยามเหยียดต่างๆ ที่พวกเธอทั้งหลายมีต่อพระราชชายา...ซึ่งวิธีการเล่นสกปรกต่างๆ ทำให้พระราชชายา ทรงรู้สึกกลัดกลุ้มร้อนรุ่มพระทัยยิ่งนัก... แม้แต่ในชั้นทองสรองของพระองค์ ก็มีกระดาดเขียนตัวเลขยันต์คล้ายคาถา...น้ำในห้องสรองของพระองค์ก็ถูกโรยด้วยหมามูย...บางทีก็มีถุงเงินพระราชทานของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง มาวางอยู่ตามทวารห้องบรรทมเพื่อหาเรื่องให้พระราชชายาว่าขโมยมา... ภายในสวนสวรรค์ข้างๆ พระตำหนัก ยังมีสิ่งปฏิกูลของมนุษย์ทิ้งเรี่ยราดอยู่... บางทีพระองค์ทรงได้ยินเสียงตะโกนลั่นผ่านหน้าห้องบรรทมว่า “เหม็นปลาร้า” ...พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงมีขันตือดทนอย่างน่าชมเชย ...อย่างไรก็ดีความกังวลถึงพระกรรมของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว...ทรงว่ากล่าวตักเตือนบรรดาเจ้าจอม หม่อมห้าม พระสนมกำนัล ให้ยุติการกลั่นแกล้ง...กระทบกระเทือนพระทัยพระราชชายาโดยเด็ดขาด...” (ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง 2538 : 10-11) และ “... “ภายหลังพายุร้ายก็ถึงซึ่งความสงบ” พระราชชายาเจ้าดารารัศมี ก็ผ่านยุคเข็ญทวารูณทางจิตใจและไม่มีผู้ใดกลั่นแกล้งทำให้เสียชื่อเสียงอีกเลย... พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 นับว่าทรงมีพระคุณต่อพระราชชายาอย่างยิ่ง เป็นที่ทราบกันภายหลังว่าพระองค์มิได้ทรงเชื่อ หรือสนพระทัยกับการยุยงส่งเสริมจากพระสนมกำนัลเลย...” (ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง 2538 : 11) แต่ก็ทรงยืนหยัดในความ

ถูกต้องและความดีงามสมกับเป็น “เจ้านายสตรีศรีเชียงใหม่” และสิ่งสำคัญที่ช่วยให้พระองค์ทรงสามารถอดทนและอดกลั้นได้ ก็คือความจงรักภักดีสูงสุดต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือสมเด็จพระปิยมหาราชของชาวไทยทั้งปวงนั่นเอง นับเป็นการสร้างความทรงจำร่วมว่าพระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเป็นบุคคลสำคัญของท้องถิ่นที่ช่วยให้ล้านนา รวมเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับประเทศสยาม ซึ่งเป็นประเทศของคนไทยด้วยกัน การรวมเข้ากับสยามนี้ได้ส่งผลให้ล้านนาได้รับความเจริญอย่างมากมาขณะเดียวกันพระองค์ก็ทรงเป็นบุคคลสำคัญของ “ชาติไทย” ไปพร้อมกัน เพราะพระองค์แท้ๆ ที่ทำให้ “ชาติไทย” มีเอกภาพและบูรณภาพทางดินแดนตราบจนกระทั่งทุกวันนี้ ดังเช่นข้อความที่ว่า “...พระเจ้ากรุงอังกฤษทรงส่งเจ้าหญิงดารารัศมีไปเป็นพระราชธิดาบุญธรรม และจะให้เป็นทายาทเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ และนับถ้อยยกย่องให้เป็นเจ้านายในพระราชวงศ์ “วินเซอร์” โดยสถาปนาเป็นพิเศษตามแผนจะยึดครองหัวเมืองประเทศราชในมณฑลพายัพ แต่พระเจ้าอินทวิไชยานนท์กับแม่เจ้าทิพย์ไกรสรไม่ทรงสนับสนุน และแสดงความจงรักภักดีต่อพระบรมวงศ์จักรีไม่ปรวนแปรและเอนเอียงไปยุ่งกับพวกต่างชาติมหาอำนาจ...เพราะนับร้อยๆ ปีที่ผ่านมา พระราชวงศ์จักรีได้ช่วยคุ้มครองป้องกันภัยและสถาปนายกของบรรพชนของเจ้านายฝ่ายเหนือมาตลอด 4-5 ชั่วคนแล้วเป็นข้าในพระบรมราชวงศ์นี้ จะเปลี่ยนแปลงเป็นอื่นมิได้...” (ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง 2538 : 13)

เรื่องราวเกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ภายใต้ “โครงเรื่อง” ดังกล่าวข้างต้น ได้รับการเผยแพร่ในหมู่นักเรียนหลายกลุ่ม ที่สำคัญก็คือมีการปลูกฝังให้นักเรียนโดยส่วนราชการที่เกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษา ทำให้สังคมวงกว้างเกิดการรับรู้เกี่ยวกับพระองค์ในฐานะ “บุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” โดยที่ “ท้องถิ่น” เป็นส่วนหนึ่งอันมิอาจแบ่งแยกได้ของ “ชาติไทย”

อาจกล่าวได้ว่าภายใต้นโยบายการพัฒนาประเทศและการต่อต้านคอมมิวนิสต์ในยุคสงครามเย็น ได้มีการนำอุดมการณ์ “ราชาชาตินิยม” มาใช้ในการ

สร้างความชอบธรรมทางการเมืองแก่ผู้ปกครองที่ใช้ อำนาจเผด็จการ และในการต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ อย่างเต็มที่ จนทำให้อุดมการณ์ “ราชาชาตินิยม” ซึ่ง ได้รับการรื้อฟื้นขึ้นมาตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2490 ทวี ความแข็งแกร่งขึ้นมากในทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา และมีผลโดยตรงต่อการประกอบสร้าง (construction) “เรื่องเล่า” (narratives) ที่ทำให้พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงกลายเป็นบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์อย่าง ชัดเจน และความทรงจำ (memory) เกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีในฐานะที่ทรงเป็นบุคคลสำคัญใน ประวัติศาสตร์นี้ ก็มีส่วนทำให้อุดมการณ์ “ราชา ชาตินิยม” แข็งแกร่งขึ้นด้วย จนกระทั่งอุดมการณ์ “ราชาชาตินิยม” สามารถเบียดขับความคิด “ท้องถิ่น นิยม” แบบต่อต้าน “ชาตินิยม” ที่ปรากฏตัวขึ้นมาใน สังคมล้านนาตั้งแต่ทศวรรษ 2490 ให้อ่อนตัวลงไป

การสร้างความทรงจำที่เกี่ยวกับ “พระราชชายาเจ้าดารารัศมี” ในช่วงทศวรรษ 2500 ถึง ทศวรรษ 2510 กระทำด้วยวิธีการต่าง ๆ หลายวิธี ที่ สำคัญคือการสร้างความทรงจำเกี่ยวกับพระองค์ผ่าน การจัดงานรำลึกครบรอบ 40 ปี วันสิ้นพระชนม์ และ ครบรอบ 100 ปี วันประสูติ ในปี พ.ศ. 2516 พร้อมกับ การพิมพ์หนังสือที่ระลึก (คณะกรรมการผู้จัดงาน อนุสรณ์ 2516) ซึ่งเล่าถึงบทบาทที่สำคัญของพระองค์ ต่อท้องถิ่นและต่อชาติไทย ซึ่งนับว่ามีส่วนอย่างมาก ในการสร้างความทรงจำเกี่ยวกับพระราชชายาเจ้า ดารารัศมี ที่ได้ทรงมีพระกรณียกิจในด้านต่างๆที่เป็น ประโยชน์ต่อท้องถิ่นและต่อชาติเป็นอเนกประการ โดยเฉพาะในด้านศิลปะและวัฒนธรรมแห่ง “ลานนา ไทย” ซึ่งทำให้ “ลานนาไทย” กลายเป็นท้องถิ่นที่มี คุณค่าอย่างสูงของ “ชาติไทย” ทำให้เรื่องราวของ พระองค์ที่ได้เลื่อนหายไปจากความทรงจำของผู้คน ทั่วไประยะหนึ่ง ได้กลับมาอยู่ในความทรงจำของผู้คน ในสังคมอีกครั้งภายใต้กรอบความคิดใหม่ที่ทำให้ พระองค์ทรงเป็น “บุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ชาติ ไทย” และ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” อย่างโดดเด่น

ในเวลาต่อมาคือระหว่างทศวรรษ 2530 ถึง ทศวรรษ 2540 เรื่องราวเกี่ยวกับ “พระราชชายาเจ้า

ดารารัศมี” ได้รับการนำเสนอภายใต้อุดมการณ์ราชา ชาตินิยมอันเป็นความคิดกระแสหลักเป็นส่วนใหญ่ แต่ ก็มีหนังสืออีกจำนวนหนึ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับ พระองค์ภายใต้มนทัศน์ “ท้องถิ่นนิยม” หลากหลาย กระแส เช่น ท้องถิ่นนิยมที่ยอมรับชาตินิยมตามคติ เชื้อชาตินิยม และพยายามยืนยันว่าคนล้านนาเป็นคน ไทย ท้องถิ่นนิยมที่ต้องการพิสูจน์คุณค่าของล้านนา ต่อชาติ และเน้นว่าล้านนาเป็น “ถิ่นไทยงาม” และ ท้องถิ่นนิยมที่เรียกร้องให้ยอมรับความแตกต่าง หลากหลายทางวัฒนธรรม และให้มีการกระจาย อำนาจ เป็นต้น จึงทำให้เกิดการสร้างความทรงจำที่ เกี่ยวกับ “พระราชชายาเจ้าดารารัศมี” แตกต่างกัน ออกไปหลายแบบ ซึ่งนำเสนอโดยเจ้านายฝ่ายเหนือ กลุ่มนักวิชาการในส่วนกลาง และกลุ่มนักวิชาการใน ท้องถิ่น

หนังสือสำคัญที่สร้างความทรงจำกระแสหลัก ได้แก่ หนังสือชื่อ “เสด็จลานนา” (บุญเสริม สาตราภัย 2532) ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิด ระหว่างเจ้านายฝ่ายเหนือกับพระมหากษัตริย์และ เจ้านายในพระบรมราชจักรีวงศ์ รวมทั้งเป็นการเน้น ถึงความจงรักภักดีของเจ้านายฝ่ายเหนือที่มีต่อพระ บรมราชจักรีวงศ์ ส่วนหนังสือชื่อ “วันวานที่ขานไช” (เอมอร ชิตตะโสภณ 2536) ได้เขียนขึ้นในกรอบ ความคิดแบบท้องถิ่นนิยมที่ยืนยันว่า “ท้องถิ่น” มี คุณค่าต่อ “ชาติไทย” โดยเน้นความสามารถ บทบาท และความดีงามของชนชั้นนำในท้องถิ่นที่ทำให้ท้องถิ่น เจริญรุ่งเรือง กลายเป็นส่วนหนึ่งที่นำภาคภูมิใจของ “ชาติไทย” เพื่อเป็นแบบอย่างให้คนในท้องถิ่นได้ ประพฤติปฏิบัติตาม ซึ่งจะส่งผลให้ “ท้องถิ่น” เป็นส่วน หนึ่งที่ดีงามของ “ชาติไทย” ตลอดไป ขณะที่หนังสือ “เจ้าหลวงเชียงใหม่” (วงศ์ศักดิ์ ณ เชียงใหม่ 2539) ได้ เน้นพระกรณียกิจของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีที่ว่า พระองค์ทรงทำคุณประโยชน์แก่คนในท้องถิ่นเป็น ส่วนมาก รวมทั้งสามารถนำเสนอความภาคภูมิใจใน บรรพบุรุษของแผ่นดินล้านนาที่มีประวัติศาสตร์ผูกโยง กับพระราชวงศ์จักรีโดยมีสายสัมพันธ์ใกล้ชิดมา ยาวนาน ส่วนการสร้างความทรงจำเกี่ยวกับพระราช

ชายาเจ้าดารารัศมีในหนังสือ “ดารารัศมี สายใยรักสองแผ่นดิน” (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2542) ได้ให้ภาพที่เด่นชัดของพระองค์ว่า ทรงเป็น “ขัตติยนารีศรีเมืองเชียงใหม่” ผู้ทรงผนึกดินแดนล้านนาให้รวมเป็นปึกแผ่นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับราชอาณาจักรไทย มาจนถึงทุกวันนี้ อีกทั้งเรื่องของพระองค์เป็นเสมือนประจักษ์พยานของความรักต่อชาติบ้านเมือง สืบสานสัมพันธ์ความรักแห่งสองแผ่นดิน ระหว่างแผ่นดินเชียงใหม่และแผ่นดินรัตนโกสินทร์ หนังสือชื่อ “พระราชชายาเจ้าดารารัศมีกับการรวมหัวเมืองภาคเหนือ” (อรุณเวชสุวรรณ 2543) จุดเน้นของเรื่องอยู่ที่ความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ว่าเป็นสายใยผูกพันให้แคว้นล้านนาไทยทั้งหมดเป็นส่วนหนึ่งของไทยในสมัยฝรั่งล่าอาณานิคม ซึ่งงานเขียนดังกล่าวยังคงสะท้อนให้เห็นภาพของความจงรักภักดีของล้านนาที่มีต่อสยาม ส่วนเรื่อง “พระราชชายาเจ้าดารารัศมี” (หนานอินแปง 2546) ได้ใช้โครงเรื่องเดิมของปราณี ศิริธร ปี พ.ศ. 2507 แต่ได้เน้นด้านความสัมพันธ์ทางการเมือง การเข้าสู่ตำแหน่งสนมของรัชกาลที่ 5 อันเป็นผลมาจากความต้องการที่จะป้องกันประเทศมิให้ล้านนาถูกผนวกเข้าเป็นอาณานิคมของมหาอำนาจ และด้วยพระปรีชาญาณของรัชกาลที่ 5 จึงสามารถรักษาเอกราชของ “ชาติไทย” เอาไว้ได้ เป็นต้น

เรื่องราวเกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีในมุมมองแบบ “ท้องถิ่นนิยม” ที่ต่อต้าน “ชาตินิยม” ปรากฏอย่างชัดเจนในงานเขียนของเจ้าประกายแก้ว ณ เชียงใหม่ เรื่อง *ดารารัศมีรำลึก 9 ธันวาคม 2521* (ประกายแก้ว ณ เชียงใหม่ 2521) ซึ่งโจมตีผู้มีอำนาจในส่วนกลางที่ได้เข้ามาแย่งชิงผลประโยชน์จากเจ้านายล้านนาและสร้างความทุกข์ใหญ่หลวงให้แก่พระราชชายาเจ้าดารารัศมี ส่วนเรื่องราวเกี่ยวกับพระองค์ตามมุมมองแบบท้องถิ่นนิยมที่เรียกร้องให้คนไทย “ชาติไทย” ยอมรับความแตกต่างหลากหลายทางวัฒนธรรมและให้มีการกระจายอำนาจให้แก่คนในท้องถิ่น ปรากฏอยู่ในในผลงานของธเนศวร์ เจริญเมือง (2538) เรื่อง “เจ้าดารารัศมี” ในหนังสือมาจากล้านนา ซึ่งกล่าวถึงพระราชชายาเจ้าดารารัศมีว่า ความสำคัญ

ของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ในกระบวนการปฏิรูปการปกครองสมัยรัชกาลที่ 5 ทรงได้รับการดูถูกเหยียดหยามทางชาติพันธุ์เพราะทรงเป็นลาวเกิดปัญหาเรื่องการยอมรับจากคนในวังหลวงที่ดูหมิ่นดูแคลนทางเชื้อชาติ แต่ในท้ายที่สุดพระองค์ทรงประสบความสำเร็จอย่างมาก ในการเป็นผู้เชื่อมโยงทางชนชั้น และวัฒนธรรมของเชียงใหม่เข้ากับรัตนโกสินทร์ได้ดีที่สุด อย่างไรก็ตามงานเขียนของธเนศวร์มิได้ต่อต้าน “ชาติไทย” แต่ต้องการยืนยันคุณค่าของล้านนาต่อ “ชาติไทย” เป็นสำคัญ นอกจากนี้ยังปรากฏอยู่ในงานเขียนเรื่อง *งานอนุสรณ์ถวายแด่พระราชชายาเจ้าดารารัศมี ในรัชกาลที่ 5 (9 ธันวาคม พ.ศ.2516)* (คณะกรรมการผู้จัดงานอนุสรณ์ 2516) ซึ่งมีส่วนในการสร้างความทรงจำเกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ที่ทรงมีพระกรณียกิจในด้านต่างๆ อันเป็นประโยชน์ต่อท้องถิ่นและต่อชาติเป็นอเนกประการ โดยเฉพาะในด้านศิลปะและวัฒนธรรมแห่ง “ล้านนาไทย” ซึ่งทำให้ “ล้านนาไทย” กลายเป็นท้องถิ่นที่มีคุณค่าอย่างสูงของ “ชาติไทย” และงานเขียนเรื่อง *พระประวัติพระราชชายาเจ้าดารารัศมี (26 สิงหาคม 2416 - 9 ธันวาคม 2476)* โดยเจ้าแสงดาว ณ เชียงใหม่ (แสงดาว ณ เชียงใหม่ 2517) ได้ช่วยยืนยันคุณค่าของพระราชชายา ในฐานะ “พระภรรยาเจ้าพระองค์หนึ่ง” ของพระมหากษัตริย์ที่สำคัญยิ่งแห่งบรมราชจักรีวงศ์ ซึ่งคนไทยทั้งปวงถวายความจงรักภักดีในฐานะสมเด็จพระปิยมหาราช มิได้เป็นแต่เพียงพระสนมที่ต่ำต้อยและไร้เกียรติแต่อย่างใด แต่ต้องการเน้นความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันระหว่างเชียงใหม่กับกรุงเทพฯ

ขณะเดียวกันโครงเรื่องและลีลาการเขียนแบบปราณี ศิริธร ณ พัทลุง ยังคงได้รับความนิยมอย่างมาก เพราะมีลักษณะแบบนวนิยายที่มีนางเอกแสนดี พระเอกที่มีความรักและใจเป็นธรรม และผู้ร้ายที่เต็มไปด้วยความอิจฉาริษยาซึ่งทำให้งานเขียนในลักษณะดังกล่าวนี้กลายเป็นสินค้าขายดี ดังเช่นงานเขียนเรื่อง “*พระราชชายาเจ้าดารารัศมี*” (พ.ศ. 2546) โดยหนานอินแปง (นามปากกา)

จะเห็นได้ว่า “โครงเรื่อง” เกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีในฐานะบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์มีความลื่นไหลผันแปร แต่โครงเรื่องที่มีอิทธิพลมากที่สุดคือโครงเรื่องแบบราชาชาตินิยมที่ให้ความสำคัญแก่ “ท้องถิ่น” ในฐานะที่ท้องถิ่นเป็นส่วนหนึ่งอันมีคุณค่าของ “ชาติไทย” โครงเรื่องดังกล่าวนี้แสดงออกในหลากหลายรูปแบบ เช่น ในงานเขียนทางประวัติศาสตร์ งานเขียนเชิงสารคดี อนุสาวรีย์ พิพิธภัณฑสถานโดยรอบพิพิธภัณฑสถาน พิธีกรรม หลักสูตรการศึกษาเกี่ยวกับท้องถิ่น แสตมป์ ฯลฯ ซึ่งเรื่องราวเกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีที่ได้รับการนำเสนอผ่าน “สื่อ” เหล่านี้ ยิ่งทำให้อุดมการณ์ราชาชาตินิยมมีพลังสูงขึ้น

ภายใต้อิทธิพลของอุดมการณ์ราชาชาตินิยมและท้องถิ่นนิยม ที่เห็นท้องถิ่นเป็นส่วนหนึ่งที่นำภาคภูมิใจของ “ชาติไทย” ได้มีการดำเนินการก่อสร้างพระอนุสาวรีย์พระราชชายาเจ้าดารารัศมี ใน พ.ศ. 2532 ณ กองกำกับการตำรวจตระเวนชายแดน เขต 5 ค่ายดารารัศมี โดยท่านผู้หญิงฉัตรสุดา วงศ์ทองศรีเป็นประธานคณะกรรมการดำเนินงาน และต่อมาในต้นทศวรรษ 2540 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้ดำเนินการก่อสร้างพิพิธภัณฑสถานพระราชชายาเจ้าดารารัศมี (พระตำหนักดาราภิรมย์) โดยมีพระบรมวงศานุวงศ์ในพระราชวงศ์จักรีทรงเป็นที่ปรึกษา พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับอนุสาวรีย์ และ “โครงเรื่อง” ที่ปรากฏในพิพิธภัณฑสถานนี้ รวมทั้งสัญลักษณ์ต่างๆ ตลอดจนบทเพลง และหนังสือที่ระลึก (นงเยาว์ กาญจนจारी 2533 ; จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2542) ที่นำเสนอในพิพิธภัณฑสถานได้เน้นให้เห็นถึงความสัมพันธ์อันดีระหว่างกรุงเทพฯกับเชียงใหม่ในสมัยรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ให้ปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้น ซึ่งการดำเนินการจัดสร้างพระอนุสาวรีย์พระราชชายาเจ้าดารารัศมีในช่วงต้นทศวรรษ 2530 นั้น ถือเป็นความสำเร็จอย่างยิ่งของการสร้างให้พระองค์เป็น “บุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์” โดยทำให้เห็นอย่างชัดเจนยิ่งขึ้นว่าพระองค์ทรงเป็น “บุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ชาติไทย” ที่ได้มีส่วนสำคัญในการทำให้อาณาจักรล้านนา

และอาณาจักรสยามรวมเป็นแผ่นดินเดียวกันอย่างมั่นคงราบจนปัจจุบัน

ปรากฏว่าสถานศึกษาหลายแห่งในจังหวัดเชียงใหม่ ได้มีบทบาทในการเชิดชูอนุสาวรีย์พระราชชายาเจ้าดารารัศมีในการดำเนินการจัดการเรียนการสอนเกี่ยวกับประวัติศาสตร์บุคคลสำคัญและการปลูกฝังอุดมการณ์ เริ่มจากโรงเรียนดาราวิทยาลัยและโรงเรียนแมริวิทวิทยาคมทำให้ความทรงจำเกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีส่งผลต่อความรู้สึกนึกคิดของนักเรียนเป็นอย่างมาก

ขณะเดียวกันพบว่า มีการขยายพื้นที่การสร้างอนุสาวรีย์พระราชชายาเจ้าดารารัศมีไปสู่วัดโดยวัดป่าดาราภิรมย์ อำเภอแมริม จังหวัดเชียงใหม่ ได้ทำการก่อสร้างพระอนุสาวรีย์พระราชชายาเจ้าดารารัศมีขึ้นมา วัดป่าดาราภิรมย์นี้ตั้งอยู่ในบริเวณชายเขตของพระตำหนักดาราภิรมย์ (ประวัติวัดป่าดาราภิรมย์ 2547) และปัจจุบันมีความสำคัญในฐานะพระอารามหลวง ได้สร้างอัตลักษณ์ของตนเองขึ้นมาเพื่อเน้นให้เห็นว่า วัดมีความเกี่ยวข้องโดยตรงกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีซึ่งเป็นบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ล้านนาและประวัติศาสตร์ชาติไทย อันจะส่งผลให้วัดมีความสำคัญมากขึ้นและเป็นที่น่าสนใจมากขึ้นในสายตาของนักท่องเที่ยว ซึ่งปรากฏในเอกสารประวัติวัดได้กล่าวถึงสิ่งต่างๆ ที่มีอยู่ในวัดเพื่อดึงดูดให้ประชาชนเข้ามาเที่ยวชมและทำบุญ ในระยะแรกวัดเน้นเรื่องราวเกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีในฐานะบุคคลสำคัญของท้องถิ่น แต่ต่อมาเมื่อได้มีบุคคลภายนอกที่เคารพสักการะระโนงค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ด้วยอิทธิพลของอุดมการณ์ราชาชาตินิยมผนวกกับลัทธิ “เสด็จพ่อ ร. 5”) เข้ามาขอสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไว้คู่เคียงกับพระอนุสาวรีย์พระราชชายาเจ้าดารารัศมี ทางวัดก็อนุญาตด้วยความเต็มใจซึ่งทำให้ผู้เข้ามาสักการะพระอนุสาวรีย์สามารถจินตนาการถึงความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่าง “บุคคลสำคัญของท้องถิ่น” กับ “บุคคลสำคัญของชาติไทย” ได้อย่างชัดเจน

หลังจากการประดิษฐานพระอนุสาวรีย์เป็นการถาวรแล้ว ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2533 เป็นต้นมา ทุกวันที่ 9 ธันวาคม ของทุกปี ได้มีการจัดงานพิธีวางพวงมาลาถวายสักการะพระอนุสาวรีย์พระราชชายาเจ้าดารารัศมีอย่างต่อเนื่อง ขณะเดียวกันได้มีการสร้างคำให้พระอนุสาวรีย์พระราชชายาเจ้าดารารัศมีซึ่งแต่งขึ้นมาใหม่เพื่อใช้เป็นองค์ประกอบของการถวายสักการะพระอนุสาวรีย์ ซึ่งส่งผลให้พระองค์ได้ถูกสร้างให้เป็น “สิ่งศักดิ์สิทธิ์” ประจำเมืองเชียงใหม่ ซึ่งการรับรู้ถึงความศักดิ์สิทธิ์ของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีนั้นได้นำไปสู่การบนบานและการแก้บน ทั้งนี้ ผู้บนบานไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะแต่คนในท้องถิ่นเท่านั้น หากแต่ได้แพร่ขยายวงกว้างออกไป จะพบว่า มีผู้ศรัทธามาจากหลาย ๆ ท้องถิ่นในประเทศไทย เช่นกรุงเทพมหานคร กทม. ภูเก็ต ราชบุรี ขอนแก่น จะเข้ เหวอ เป็นต้น จนกระทั่งมีการเกิดขึ้นของ “ม้าทรง” พระราชชายาเจ้าดารารัศมี ซึ่งปรากฏว่า พิธีกรรมของ “ม้าทรง” พระราชชายาฯ ก็ได้ถูกทำให้กลายเป็นสินค้าอย่างชัดเจน เพราะว่าจารีตของทางภาคเหนือแต่เดิมจะมีเฉพาะ “ม้าขี่” หรือ “ม้าทรง” ของผีปู่ย่า ผีเจ้านาย ผีมดผีเม็ง ซึ่งส่วนใหญ่ “ผี” เหล่านี้จะไม่มีความศักดิ์สิทธิ์แบบทางการที่แสดงว่าเคยมีตัวตนอยู่จริง การเข้าทรงพระราชชายาฯ เป็นลักษณะที่ได้รับอิทธิพลมาจากภาคกลางที่เกิดขึ้นมาได้ไม่นาน และเป็นการเข้าทรงในเชิงพาณิชย์ คือการแสวงหารายได้ให้แก่ตนเองของบรรดาคนทรง

กล่าวได้ว่า พระอนุสาวรีย์พระราชชายาเจ้าดารารัศมีนี้เกิดขึ้นเพราะความต้องการเน้นให้เห็นถึงความสัมพันธ์อันหนึ่งอันเดียวกันระหว่าง “ท้องถิ่น” กับ “ชาติไทย” ตลอดจนความจงรักภักดีของล้านนาที่มีต่อชาติไทยและพระมหากษัตริย์ไทย โดยการใช้เรื่องราวของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีเป็นสื่อของการสร้างความทรงจำเพื่อประโยชน์ในการสื่อสารทางความคิด ความเชื่อ หัตถ์คดี ตลอดจนการหล่อหลอมกลมกลืน ความรู้สึกนึกคิดของประชาชน เมื่อฝังแน่นในการรับรู้ของประชาชนแล้ว พระราชชายาเจ้าดารารัศมีก็ได้กลายเป็นบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ “ชาติไทย” และประวัติศาสตร์ “ท้องถิ่น” อย่างสมบูรณ์ โดยที่

“ท้องถิ่น” เป็นส่วนหนึ่งอันแบ่งแยกไม่ได้ของ “ชาติไทย” และในที่สุดก็ได้รับการเปลี่ยนสถานะมาเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำเมืองเชียงใหม่ ซึ่งแม้แต่ตัวแทนอำนาจรัฐจากส่วนกลางที่มาปกครองจังหวัดเชียงใหม่ก็ต้องแสดงความเคารพสักการะอย่างสูง ไม่ว่าจะเชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ของพระอนุสาวรีย์อย่างแท้จริงหรือไม่ก็ตาม

สำหรับการจัดสร้างพิพิธภัณฑสถานเจ้าดารารัศมีนั้น มีจุดมุ่งหมายแต่แรกในการสร้างคือเพื่อสร้างความทรงจำเกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีในฐานะที่พระองค์ทรงอุทิศพระองค์เพื่อสร้างความเจริญรุ่งเรืองให้แก่ล้านนา ซึ่งเป็นทัศนะแบบท้องถิ่นนิยม แต่เมื่อมีการจัดพิพิธภัณฑสถานเพื่อแสดงแก่ผู้ชม ก็ได้เกิดการเน้นโครงเรื่องแบบราชาชาตินิยม นั่นคือเน้นความสำคัญของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีในแง่ที่ทรงเป็น “สายใยรักสองแผ่นดิน” เพราะพระองค์ทรงทำให้อาณาจักรล้านนาและอาณาจักรสยามรวมกันเป็นแผ่นดินเดียวกันใต้พระราชอำนาจและพระมหากษัตริย์คุณของพระมหากษัตริย์แห่งสยาม ซึ่งเรื่องราวของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีในฐานะบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ชาติไทยและประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่จัดแสดงไว้ในพิพิธภัณฑสถานได้รับการเผยแพร่อย่างเข้มข้นและต่อเนื่อง จนเป็นที่รับรู้กันทั่วไปในสังคมไทย แม้ว่าคนส่วนใหญ่จะไม่มีโอกาสมาเยี่ยมชมพิพิธภัณฑสถานด้วยตนเอง

ขณะเดียวกันการรับรู้เกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีนั้น จะไม่สมบูรณ์และมีพลังเต็มเปี่ยมได้หากอาศัยการสื่อสารผ่านอนุสาวรีย์ พิธีกรรมและพิพิธภัณฑสถาน โดยปราศจากองค์ประกอบอื่นๆ โดยเฉพาะงานเขียนพระประวัติ งานเขียนประวัติศาสตร์ วรรณกรรม บทเพลง และแบบเรียน ซึ่งถือว่ามีส่วนอย่างมากในการที่จะเสริมสร้างความทรงจำเกี่ยวกับพระราชชายาฯ หากไม่มีองค์ประกอบเหล่านี้ พระราชชายาเจ้าดารารัศมี อาจเป็นเพียงบุคคลสำคัญที่รับรู้กันเพียงแค่ว่าในท้องถิ่น หรือเฉพาะกลุ่มคนเล็กๆ เท่านั้น

ในปัจจุบัน ความทรงจำเกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีที่แพร่หลายที่สุด หรือเป็นมโนทัศน์

ที่มีอิทธิพลมากที่สุด จนกล่าวได้ว่าเป็นความทรงจำ กระแสหลักนั้น ได้แก่ความทรงจำที่ว่าพระราชชายา เจ้าดารารัศมีทรงเป็น “สายใยรักสองแผ่นดิน” ซึ่งทำให้พระองค์ทรงเป็นบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ ในแง่ที่ทรงมีบทบาทอย่างสำคัญในการทำให้ล้านนา และสยามรวมกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวอย่างราบรื่นและมั่นคง ด้วยสายใยรักที่เหนียวแน่นไม่แคลนคลาย โดยที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีซึ่งทรงเป็นตัวแทนของ ท้องถิ่นนั้น มีความจงรักภักดีอย่างลึกซึ้งต่อองค์ พระมหากษัตริย์แห่งชาติไทย ซึ่งมีโน้ตชนดังกล่าวนี้ ได้ช่วยลบเลือนความบาดหมางที่มีอยู่ตั้งแต่ยุคปฏิรูป ประเทศ ทั้งการถูกเหยียดหยามทางชาติพันธุ์ การแย่งชิงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ การลดอำนาจทางการเมือง การกบฏและการปราบกบฏ ฯลฯ ส่งผลให้ ท้องถิ่นยอมรับอำนาจที่เหนือกว่าของส่วนกลางด้วยความเต็มใจ รวมทั้งมีความจงรักภักดีต่อ “ชาติไทย” และ “พระมหากษัตริย์แห่งชาติไทย” ตามคติราชา ชาตินิยมอย่างมั่นคง โดยลืมนึกอดีตที่ท้องถิ่นเคยมี อำนาจปกครองตนเองอย่างสิ้นเชิง หรือหากไม่ลืมนึก ก็มีความรู้สึกว่าการที่เคยแยกออกมาเป็นอีก อาณาจักรหนึ่งนั้นเป็นสภาวะที่ไม่พึงปรารถนา เพราะ เท่ากับเป็นความแตกแยกของคนใน “ชาติไทย” ด้วยกัน

เป็นไปได้ว่าความรู้สึกหรือความสำนึก ดังกล่าวข้างต้นนี้ เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้อำนาจรัฐในส่วนกลางเข้มแข็ง และมีความชอบธรรมในการจัดการทรัพยากรของท้องถิ่น โดยที่คนส่วนใหญ่ใน “ท้องถิ่น” และใน “ชาติไทย” ไม่มีความต้องการอย่างแท้จริงที่จะเรียกร้องให้มีการกระจาย อำนาจในการจัดการทรัพยากรให้แก่คนในท้องถิ่น ดังนั้นการสร้าง “พระราชชายาเจ้าดารารัศมี” ให้เป็น บุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์โดยผ่านสำนึก “ท้องถิ่น นิยม” ในกรอบของ “ชาตินิยม” จึงเป็นส่วนสำคัญในการเชื่อมโยงล้านนาเข้าเป็นส่วนหนึ่งของ “รัฐไทย” “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” รวมทั้งมีผลโดยตรง ต่อการจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่าง “ล้านนา”

กับ “ชาติไทย” โดยที่ “ล้านนา” ยอมรับอำนาจเหนือกว่า ของ “ชาติไทย” โดยคุณิ

นอกจากนี้ การสร้างประวัติศาสตร์เกี่ยวกับ พระราชชายาเจ้าดารารัศมีภายใต้แนวคิด “ท้องถิ่น นิยม” หลากหลายกระแสนี้เสริมพลังให้แก่การเขียน ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในเรื่องอื่นๆ ที่ใช้มโนทัศน์ เดียวกันกับประวัติศาสตร์เกี่ยวกับพระราชชายาเจ้า ดารารัศมี ทำให้เกิดการเขียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่น จำนวนมาก ซึ่งให้พื้นที่ทางสังคม (สิทธิ อำนาจ) แก่ กลุ่มคนอยู่ในสถานะได้เปรียบ เช่น ผู้ปกครองรัฐ ชาติไทย กลุ่มเจ้านายฝ่ายเหนือ ปัญญาชนท้องถิ่น นายทุนท้องถิ่น เป็นต้น ในขณะที่การเขียนประวัติศาสตร์ แบบที่เน้นศักยภาพและบทบาทของประชาชน ซึ่ง เอื้อให้ประชาชนได้มีพื้นที่ทางสังคมโดยสามารถ กำหนดชะตากรรมของตนเองได้นั้น มีเป็นจำนวนน้อย กว่ามาก และได้รับการเผยแพร่กับได้รับความนิยมน้อยกว่าประวัติศาสตร์กระแสหลักอย่างเทียบกัน ไม่ได้เลย

การสร้าง “พระราชชายาเจ้าดารารัศมี” ให้ เป็นบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ จึงมีความสัมพันธ์ อย่างซับซ้อนกับอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมือง ของคนใน “ชาติไทย” และใน “ท้องถิ่น” ดังจะเห็นได้ ชัดเจนว่า ในขณะที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรง เป็นบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์นั้น “อำนาจ” และ พระสถานภาพของ “พระมหากษัตริย์แห่งชาติไทย” ก็ สูงส่งอย่างยิ่ง ขณะเดียวกันสถานภาพของ “เจ้านาย ฝ่ายเหนือ” ก็สูงขึ้นตามไปด้วย โดยมีความพยายาม ในการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างเจ้านาย ฝ่ายเหนือกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมี และระหว่าง เจ้านายฝ่ายเหนือบางท่านกับพระบรมวงศานุวงศ์ใน พระบรมราชจักรีวงศ์ ถึงแม้ว่าเจ้านายฝ่ายเหนือใน ฐานะปัจเจกบุคคลจำนวนมากจะไม่สามารถรักษา อำนาจทางเศรษฐกิจและการเมือง ตลอดจนเกียรติยศ ของ “เจ้า” เอาไว้ได้ และความเป็น “เจ้า” ของเจ้านาย ฝ่ายเหนือจะไม่ได้รับการรับรองโดยกฎหมายเลย ก็ตาม

นอกจากนี้ยังเห็นได้ชัดเจนด้วยว่าการสร้างพระราชชายาเจ้าดารารัศมีให้เป็นบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์กับความเข้มแข็งของอุดมการณ์ราชาชาตินิยม มีปฏิสัมพันธ์ต่อกันในเชิงเกื้อกูลซึ่งกันและกัน และถึงแม้ว่าการสร้างและการรับรู้ “ประวัติศาสตร์ชาติไทย” และ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” จะขยายตัวขึ้นมาก แต่ส่วนใหญ่แล้วก็ยังคงเป็นประวัติศาสตร์ชาติและประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในกรอบมโนทัศน์ราชาชาตินิยม ทำให้ผู้นำแห่งชาติและอำนาจรวมศูนย์มีความสำคัญและเป็นที่ยอมรับสืบมา

ในปัจจุบันด้วยการสร้างพระอนุสาวรีย์และการมีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระอนุสาวรีย์พระราชชายาเจ้าดารารัศมี ตลอดจนอิทธิพลของ “ลัทธิเสด็จพ่อ ร.5” ในบริบทที่คนในสังคมไทยเผชิญหน้ากับกระแสโลกาภิวัตน์อันทำให้สูญเสียความมั่นคงในชีวิต ซึ่งทำให้ต้องหันไปพึ่งสิ่งศักดิ์สิทธิ์มากขึ้น (นอกเหนือไปจากการหวังพึ่งผู้นำแห่งชาติ) “พระราชชายาเจ้าดารารัศมี” ได้ทรงกลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ดังได้กล่าวมาแล้ว การที่ “พระราชชายาเจ้าดารารัศมี” ทรงกลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์เช่นนี้ มิได้เกิดขึ้นเองอย่างทันทีทันใด หากแต่มีรากฐานมาจากการที่พระองค์ได้ทรงถูกทำให้เป็น “บุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์” มาเป็นเวลานานเกือบครึ่งศตวรรษ โดยโครงเรื่องหลักวางอยู่บนจุดเน้นที่ว่าพระองค์ทรงเป็น “พระราช

ชายา” ของ “สมเด็จพระปิยมหาราช” ซึ่งทรงเป็น “พระมหากษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่แห่งชาติไทย” ซึ่งได้ทรงรักษา “เอกราชของชาติไทย” และทรงสร้าง “ความเจริญรุ่งเรืองให้แก่ชาติไทย” เป็นอเนกประการ โครงเรื่องหลักของประวัติศาสตร์ไทยและ “ลัทธิพิธีพระราชชายา” เช่นนี้เอง ที่ทำให้พระสถานะพระราชชายาเจ้าดารารัศมีที่ทรงเป็นบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์นั้น เป็นพระสถานะที่มีความมั่นคงเป็นอย่างมากในทางกลับกันพระสถานะที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงเป็น “บุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์” ก็ช่วยเสริมความแข็งแกร่งให้แก่โครงเรื่องหลักของประวัติศาสตร์ไทย อุดมการณ์ราชาชาตินิยม และ “ลัทธิพิธีพระราชชายา” ให้มีพลังอยู่ในสังคมไทยสืบไปอีกนาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อโครงเรื่องของประวัติศาสตร์เกี่ยวกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมีได้เปลี่ยนมานั้นในเรื่องของ “ความรัก” ซึ่งทำให้มีเสน่ห์แก่คนทั่วไปในสังคม ในบริบทที่ละครโทรทัศน์ได้ทำให้คนทั้งในเขตเมืองและชนบทของไทยมองเห็นความรักเป็นสรณะและอุดมคติสูงสุดของชีวิต จึงคาดได้ว่าเรื่องราวเกี่ยวกับ “พระราชชายาเจ้าดารารัศมีในฐานะบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์” อุดมการณ์ “ราชาชาตินิยม” และ “ลัทธิพิธีพระราชชายา” จะมีอิทธิพลในสังคมไทยสืบต่อไปอีกนาน

บรรณานุกรม

- คณะกรรมการผู้จัดงานอนุสรณ์วันพระราชชายาเจ้าดารารัศมี. (2516). งานอนุสรณ์ถวายแด่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีในรัชกาลที่ 5 (9 ธันวาคม พ.ศ.2516). เชียงใหม่: โรงพิมพ์กลางเวียง.
- จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในรัชกาลที่ 5 ประจำวันพฤหัสบดี ขึ้น 113 เดือน 3 ปีกอ อัฐศกศักราช 1248. (วันที่ 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2429).
- จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (2542). ดารารัศมีสายใยรักสองแผ่นดิน. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ธนศวรรย์ เจริญเมือง. (2538). “เจ้าดารารัศมี” ใน มาจากล้านนา. พิมพ์ครั้งที่ 2. เชียงใหม่: โรงพิมพ์มิ่งเมือง.
- นงเยาว์ กาญจนจารี. (2533). ดารารัศมี พระประวัติพระราชชายาเจ้าดารารัศมี. จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์เนื่องในงานฉลองพระอนุสาวรีย์พระราชชายาเจ้าดารารัศมี ณ กองกำกับการตำรวจตระเวนชายแดนที่ 5 ค่ายดารารัศมี จังหวัดเชียงใหม่ วันที่ 27 มกราคม พ.ศ.2533. กรุงเทพฯ: ตรีดีการพิมพ์.
- บุญเสริม สาตราภัย. (2532). เสด็จลานนา เล่ม 1. กรุงเทพฯ: ทิพยวิสุทธ์.

- ประกายแก้ว ณ เชียงใหม่. (2521). **ดารารัศมีรำลึก**. จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์เนื่องในวันที่ 9 ธันวาคม พ.ศ. 2521.
- ประวัติวัดป่าดาราภิรมย์**. (2547). ฉบับพิมพ์เนื่องในพิธีสมโภชพระอาราหลวง วันที่ 30-31 มกราคม พ.ศ. 2547. เชียงใหม่: เชียงใหม่นันทพันธ์.
- ปราณี ศิริธร ณ พัทลุง. (2538). **เพชรล้านนา เล่ม 1**. พิมพ์ครั้งที่ 2. เชียงใหม่: นอร์ทเทิร์น พรินต์ติ้ง.
- พูนพิศมัย ดิศกุล, ม.จ.หญิง. (2529). **ประชุมพระนิพนธ์เล่ม 1**. กรุงเทพฯ: บำรุงบัณฑิต.
- แมคกิลวารี, เดเนียล ดี.ดี. จิตรภรณ์ ตันรัตน์กุล, แปล. (2544). **กึ่งศตวรรษในหม่อมคนไทยและคนลาว**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- วงศ์ศักดิ์ ณ เชียงใหม่ (บรรณาธิการ). (2539). **เจ้าหลวงเชียงใหม่**. กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พรินต์ติ้ง.
- ต้นสนีย์ วีระศิลป์ชัย. (2543). **ลูกแก้วเม็ยขวัญ**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มติชน.
- แสงดาว ณ เชียงใหม่. (2517). **พระประวัติพระราชชายาเจ้าดารารัศมี (26 สิงหาคม 2416 – 9 ธันวาคม 2476)**. จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานทำบุญ 100 วัน เจ้าแสงดาว ณ เชียงใหม่ วันที่ 18 สิงหาคม พ.ศ. 2517.
- หนานอินแปง. (2546). **พระราชชายาเจ้าดารารัศมี**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไพลิน.
- อรุณ เวชสุวรรณ. (2543). **พระราชชายาเจ้าดารารัศมี กับการรวมหัวเมืองภาคเหนือ**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เม็ดทราย.
- เอมอร ชิตตะโสภณ และคณะ. (2536). **วันวานที่ขานไข**. จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์เนื่องในงาน “120 ปี พระราชชายาเจ้าดารารัศมี” ณ ห้องบ้านล้านตอง อุทยานการค้ากาดสวนแก้ว เชียงใหม่ วันที่ 10-14 ธันวาคม พ.ศ. 2536. เชียงใหม่: โรงพิมพ์กาดสวนแก้ว.

Bock, Carl. (1985). **Temple and Elephants**. Bangkok: White Orchid Press.

